

Lesbeschrijving *Doel*

- ❖ De leerlingen weten hoe de regenten in de eerste helft van de 18^e eeuw een familieregering in stand hielden;
- ❖ De leerlingen weten welke onvrede deze familieregering onder het volk bracht;
- ❖ De leerlingen kennen de hoofdlijnen van de staatkundige ontwikkelingen die zich in de eerste helft van de 18^e eeuw in de Republiek voltrokken;
- ❖ De leerlingen kunnen een aantal oudvaders noemen uit de 18^e eeuw

Aantal lessen 5**Lesonderdelen** *Vertelling*

1. De bokkenrijders
2. Het einde van een veelbelovende prins

Leestekst

De bokkenrijders

Leerlingenboek

De vrede van Utrecht
 Onvrede in stad en land
 Een stadhouder
 Waarschuwend stemmen

Verwerking***Repetitie*****Vertelling 1** DE BOKKENRIJDERS

1743. Het is herfst in het Limburgse land.

Grauwe wolken jagen langs de hemel en verduisteren van tijd tot tijd de bleke maan. De boomkruinen buigen diep door onder de striemende windvlagen. Van tijd tot tijd gutst de regen neer.

Diep onder zijn deken gedoken, luistert Sjef naar het geweld. Ha, dit is zijn plekje, hier op zolder. Behaaglijk kruipt hij nog dieper in het stro. Het raampje in de voorgevel van de boerderij is een vage lichtvlek in het donker. Telkens als de maan even voorschijn komt van tussen de voortjagende wolken, ziet hij zwarte takken spookachtig bewegen. Het zijn de takken van de boom voor hun huis, weet hij. Maar het lijken wel grijpende armen, die zich naar hem uitstrekken. Waarom doen die takken hem ineens denken aan de vreselijke rovers die al zo lang de streek onveilig maken?

In het holst van de nacht duiken ze op, gemaskerd en bewapend. Soms zijn het er tien, soms twintig. Soms wel honderd.... Waar komen ze vandaan en waar gaan ze naar toe? Niemand die het weet. Het is hekserij, duivelswerk! Dat weet Sjef zeker. Heeft de pastoor niet gezegd dat die rovers, gezeten op grote zwarte bokken, door de lucht suizen? Bokkenrijders zijn het... Waar ze geweest zijn, blijven leeggeplunderde kerken en boerderijen achter. En het lot van de bewoners? Ze worden geboeid, geslagen, met messen gekerfd, bewerkt met brandende strobossen...

11. Het Tweede Stadhouderloze Tijdperk

Sjef huivert. In de warme beschutting van stro en dekens slaat hij een kruis. 'Heilige moeder Gods, sta ons bij'.

Peter Ponts is bokkenrijder. Lang geleden, toen hij nog jong was, had hij de eed van trouw gezworen. Het was één van de mooiste dagen van zijn leven geweest. De eedaflegging gebeurde in de kapel van Sint-Jan, boven op de Duivelsberg, zo genoemd door de bokkenrijders. De vader van Peter Ponts las de eed van trouw voor.

Behalve Peter waren er nog drie andere nieuwkomers. In het midden van de kapel lag op de grond een afgehakte hand met een brandende kaars. Die afgehakte hand en de brandende kaars vormden het symbool voor de onzichtbaarheid van de dieven. Met luide stem en twee vingers van de rechterhand in de lucht zeiden de vier leden het hun leider na.

Ze moesten God afzweren en als leden van de Rooms-katholieke kerk ook Maria en de heiligen. Ze moesten zweren nooit een misdrijf te bekennen en geen andere bokkenrijders te verraden. Tegen niemand mochten ze zeggen een bokkenrijder te zijn.

'Besef goed dat je deze eed nooit mag breken', had de vader van Peter tegen hen gezegd. Hij had de vier nieuwe leden streng aangekeken. 'Degene die dat wel zal doen, zal door de anderen worden gevierendeeld'. De vier nieuwe bokkenrijders hadden geknikt.

'Willen jullie dan de eed bevestigen door onder dit papier een kruisje te zetten?' Nadat de vier nieuwe bokkenrijders het papier met een kruisje ondertekend hadden, kregen ze een houten kruis. Onder luid gejuich van de anderen spuugden ze erop, om het daarna onder aanroeping van de duivel te vertrappen.

Vanmiddag nog had Sjef er met zijn vriendjes over gepraat. 'Het zijn allemaal vieze stinkerds, die bokkenrijders', had zijn vriendje Andries verteld. 'Ze stinken een uur in de wind. Maar ja, wat wil je. Ze doen de hele dag niet anders dan zieke dieren afmaken, dood vee en paarden villen en de kadavers opruimen'.

Sjef had al wel gehoord dat veel bokkenrijders vilder waren. In het dorp woonde een vilder. Zou die man ook een bokkenrijder zijn? Was elke vilder een bokkenrijder? Vilder was toch ook gewoon een beroep? Dan hoefde je toch niet gelijk een bokkenrijder te zijn? 'En toch zijn alle vilders bokkenrijders', had Andries gezegd. Sjef wist het niet. Maar hij wist wel dat hij later nooit vilder zou willen worden. Dan had iedereen een hekel aan je, omdat je dan stonk.

De pastoor had gezegd dat vilders onrein waren en daarom niet in de kerk mochten komen. En dat was pas echt erg! Hu, Sjef huiverde. Nooit naar de kerk, dan kon de heilige maagd je ook niet helpen.

Gelukkig was zijn vader geen vilder!

Peter Ponts en zijn vier kameraden gingen aan het werk. Ze waren bokkenrijder geworden door de eed af te leggen. Hun doel was een pastorie. Met hun vuisten bonkten ze op de voordeur. 'Open doen, anders slaan we de deur kapot!'

Even later deed een slaperige pastoor de deur open. Meteen werd hij vastgepakt door twee bokkenrijders. Ze sleepten hem naar de huiskamer. Ze bonden zijn handen op zijn rug. 'Pastoor, vertel ons nu maar eens waar het geld is'.

'Ik weet het niet', zei de pastoor angstig, 'ik ben hier nog maar pas'.

'We zullen wel eens zien of jij dat niet weet', zei Peter. Hij trok de boeien van de pastoor nog wat steviger aan en pakte een kaars. Hij stak de kaars aan en hield hem schuin boven het gezicht van de pastoor. Telkens als het hete kaarsvet op zijn gezicht druppelde, schreeuwde hij het uit van de pijn. 'Ik weet het echt niet! Ik ben hier pas nieuw!'

De bokkenrijders keken elkaar aan. De pastoor sprak de waarheid; tenminste zo leek het wel. 'Zoeken!' beval Peter.

Alle kasten werden doorzocht; kisten opengebroken; zittingen van stoelen losgescheurd. Het huis werd van boven naar beneden overhoop gehaald. Alles wat van waarde was, werd in zakken gestopt: zilveren kandelaars, koperen schalen, kostbare miskleden. Het glaswerk werd op de grond gegooid.

Toen de bende de pastorie verliet, bleef de pastoor geboeid achter.

Het geluid van een harde slag doet Sjef overeind vliegen.

Het is nog donker, maar de kamer beneden is plotseling vol rumoer. Een gil van zijn moeder, angstig en hoog, gehuil van zijn zusjes. Een zware stem schreeuwt erdoorheen. Daar... de stem van zijn vader: 'Genade, genade, neem alles mee, maar laat ons alstublieft....' Het geluid van een worsteling, een kreet van pijn...

Even is Sjef verstijfd van angst. Dan sluipt hij over de zolder. Door een kier in de vloer valt licht. Trillend knielt hij neer. Bij het licht van flambouwen ziet hij gemaskerde kerels. Enkelen duwen vader achterover op de tafel, anderen binden hem vast aan de tafelpoten. Zijn gezicht is lijkleek. Met bevende vingers wijst hij naar een kast in de hoek.

Sjef hoort hem wat zeggen. 'In het onderste laatje ligt al ons geld'. Een gemaskerde bokkenrijder trekt het laatje open. 'Maar tien rijksdaalders?! Waar is de rest?'

'Dat is alles wat we hebben. Geloof me alsjeblieft!'

'We zijn hier niet gekomen voor tien rijksdaalders. Peter, kijk eens of een beetje olie wil helpen'.

Peter Ponts pakt een olielamp. Terwijl twee bokkenrijders toekijken, druppelt Peter wat hete olie op de voeten van vader. 'Die tien rijksdaalders is echt alles wat we hebben!', gilt vader. 'Mannen, het hele huis doorzoeken en daarna alles in de fik!'

Waar is moeder? Waar zijn zijn zusjes?

Straks komen ze naar boven, schiet het door Sjef heen. Radeloos kijkt hij in het rond. Het raam is zijn enige redding! Zonder zich te bedenken, grist hij een paardendeken uit het stro en wikkelt die om zijn arm. Met zijn elleboog stoot hij het glas uit het venster en klimt naar buiten. Behendig klautert hij de boom in. Doodstil blijft hij daar zitten, gehuld in de deken. Uit het huis klinken kreten van pijn en vrees. De wind voert ze weg.

Hoe lang heeft hij in die boom gezeten?

Sjef is alle besef van tijd kwijtgeraakt. Maar in het oosten is nog geen streepje licht te zien, als hij de bokkenrijders met gedoopte flambouwen weg ziet trekken. Enkelen dragen zakken met buit. Even later zijn ze in de duisternis verdwenen.

Sjef blijft zitten, totdat zijn aandacht wordt getrokken door een vreemd geluid. Het is nauwelijks boven het geloei van de wind uit te horen, maar toch... Als hij rook ruikt, weet hij ineens wat het is: geknetter van vuur! De boerderij staat in brand! En vader, moeder en zijn zusjes zijn binnen. Hij moet hen redden!

Vliegenvlug laat Sjef zich uit de boom glijden en stormt het huis binnen. Overal hangt al rook.

Zijn vader ligt nog uitgestrekt op de tafel. Zijn moeder zit vastgebonden op een stoel. In een hoek van de kamer ziet hij de grote angstogen van zijn zusjes.

Nu Sjef weet wat hem te doen staat, handelt hij snel. Hij snijdt de touwen door, grijpt zijn zusjes bij de hand en trekt hen mee naar buiten. Zijn vader en moeder volgen hem wankelend.

Met tranen in de ogen zien ze, hoe hun boerderij in vlammen opgaat.

'Het waren de bokkenrijders,' verzucht vader. 'We mogen God wel danken dat we nog leven'.

11. Het Tweede Stadhoudersloze Tijdperk

Dan dringt het ineens tot Sjef door dat hij geen bok gezien heeft! De gemaskerden waren lopend vertrokken!

Bron

Handleiding *Er is Geschied*, deel 2 (bewerkt).

Gespreksvragen

1. Hoe kun je uit het verhaal merken dat de meeste mensen in Limburg in de tijd van de bokkenrijders rooms-katholiek waren?
2. Behalve de provincie Limburg zijn er nog enkele streken in ons land die na de Tachtigjarige Oorlog overwegend rooms-katholiek zijn gebleven. Welke provincies/streken zijn dat? Hoe zou dat komen, denk je?
3. Zijn er nu nog mensen die zich helemaal door de duivel laten leiden (en hem zelfs trouw zweren)? Op welke manieren kunnen mensen zich nu inlaten met het occulte? Wat moet onze (Bijbelse) houding zijn tegenover het occulte? Ken je ook een voorbeeld uit de Bijbel van iemand die zich nadrukkelijk bezighield met de duivel (en occultisme)?
4. Noem een aantal Bijbelse voorbeelden waaruit blijkt dat de Heere almachtig is en dus ook uit de banden van duivel kan verlossen.

Vertelling 2

HET EINDE VAN EEN VEELBELOVENDE PRINS

Malplaquet, het jaar 1709...

Reeds urenlang strijden de verbonden legers van de Engelsen en de Nederlanders tegen de wanhopig vechtende Fransen. Nog eenmaal heeft koning Lodewijk XIV een beroep gedaan op zijn uitgeputte land. Een dringend beroep... Staan niet de vijanden aan de grenzen van het geliefde vaderland? Alle barrières die Lodewijk in de loop van zijn lange regering langs de grenzen heeft opgeworpen zijn onder de voet gelopen door de bekwame Engelse veldheer Marlborough en zijn, naar het schijnt, onoverwinnelijke legers. Is het dan niet de plicht van iedere Fransman om te strijden voor het bedreigde Frankrijk?

Ze zijn opgekomen, de Franse boeren. Vermagerd door lange jaren van gebrek, gekleed in versleten uniformen... Ach, het is nog maar 90.000 man, een schijn van de trotse armee die Lodewijk in vroeger jaren in het veld kon brengen. De hoogmoed van de koning heeft het land tot aan de bedelstaf gebracht. Deze oorlog, de Spaanse Successie Oorlog is de laatste oorlog die de Zonnekoning voeren zal.

Maar... in de harten van de hongerige Franse soldaten brandt een fel vuur! Ze weten waar ze voor strijden. Voor eigen huis en haard.

Verbeten vechten ze. Aanval op aanval van de Engelsen en de Nederlanders strandt op Frans verzet. Verschanst in hun loopgraven vuren ze verbitterd op de aanstormende vijanden. Al zijn ze in de minderheid, ze weten van geen wijken!

Daar stormen de Nederlandse ruiters aan! Af en toe worden ze aan het oog onttrokken door wolken kruitdamp, dan weer schittert het goud op hun uniformen in de voorjaarszon. Met getrokken sabels stormen ze op de Franse cavalerie aan, gevolgd door regimenten voetvolk. Voor de drom ruiters uit draaft Johan Willem Friso, de

11. Het Tweede Stadhoudersloze Tijdperk

jonge aanvoerder. De kleurige pluimen op zijn hoed zijn voor iedereen zichtbaar. Zijn arm met de lange handschoen wijst vooruit. Voorwaarts!

De Franse ruiters wijken terug, zoeken dekking... Vanuit de loopgraven knettert musketvuur. De kogels slaan in de rijen van de Nederlanders. Paarden storten hinnikend neer, hier en daar blijven ruiters liggen. Ook de bepluimde hoed verdwijnt... De ruiters zwenken af, het voetvolk aarzelt. Waar is hun aanvoerder? Het volgende ogenblik zien ze de pluimen weer. Friso's paard is onder hem weggeschoten, maar hijzelf is ongedeerd! Overmoedig gooit hij zijn hoed in de lucht. Dan stormt hij met getrokken sabel voorwaarts, gevolgd door het juichende voetvolk. Even later is de Franse loopgraaf genomen. Tegen de avond trekken de Fransen in goede orde terug. Op het slagveld blijven 30.000 gevallen achter...

Zou een prins die zo dapper is geen goede stadhouder zijn?

Velen in Holland vinden van wel. Maar raadpensionaris Heinsius en de regenten denken er anders over. Zij hebben helemaal geen behoefte aan een stadhouder. Voor zijn dood in 1702 heeft stadhouder-koning Willem III de jonge Johan Willem Friso aangewezen als zijn erfgenaam en opvolger, maar de regenten maken geen haast. Waarom zouden ze? Dan hebben ze zelf minder macht. Het is inmiddels al negen jaar later...

De neef van stadhouder-koning Willem III, Frederik I de koning van Pruisen, vindt dat hij ook recht heeft op de Nassause bezittingen. Hij is naar Den Haag gekomen om de erfenis op te eisen. Johan Willem Friso wordt uitgenodigd voor een gesprek met koning Frederik. Tegen zijn zin verlaat Johan Willem Friso het leger en reist naar Holland.

De prins met zijn gezelschap komt bij een breed water, het Hollands Diep. Ze zullen naar de overkant moeten varen. Gelukkig liggen er twee veerponten. Op de eerste boot stuurt de voerman zijn paarden met de karos van de prins. Prins Friso stapt zelf op de andere schouw.

'Kijk eens naar de lucht, wat een donkere wolken komen er aan', zegt een van de lakeien. Het is vandaag heet geweest, maar nu gaat de zon schuil achter opkomende wolken. Er steekt ook een briesje op. De eerste regendruppels vallen. Johan Willem Friso voelt de druppels en kijkt eens omhoog. Ja, er kan best heel wat regen komen en het is nog ver varen naar de overkant. Hij geeft bevel dat de schouw met de karos moet komen. Die komt weldra aangevaren. De prins en enkele anderen stappen over op de schouw. 'Voorzichtig hoor!'

De prins gaat in de koets zitten. Daar heeft hij geen last van de nattigheid. Hij kijkt eens door het raampje naar de lucht, die steeds donkerder wordt. De wind steekt op en de golven van het Hollands Diep worden onstuimiger. Bezorgd kijkt Friso naar de oever: Nee, ze zijn er nog niet. Als dat maar goed gaat...

Plotseling schiet de wind uit naar het noordwesten. De ranke schouw deint enorm heen en weer. De karos staat niet vast. 'Het wordt me te gevaarlijk om in de koets te blijven', zegt er één. Hij stapt, gevolgd door Friso en de anderen, eruit.

Ineens komt een enorme rukwind aanzetten. De boot helt helemaal naar één kant. De zeilen klappen op het water. Enkele gillen klinken. Iedereen probeert staande te blijven of houvast te zoeken. De Prins van Oranje kan juist de mast grijpen, maar moet hem weer loslaten. Hij verdwijnt in het water. De ontsteltenis is groot. Snel is

11. Het Tweede Stadhoudersloze Tijdperk

de andere veerboot ter plaatse en men tracht de drenkelingen te redden. Het lichaam van de prins en van nog een ander vindt men niet. Pas tien dagen later wordt het lichaam van Friso gevonden.

In Leeuwarden blijft een treurende weduwe achter. Het valt voor Maria Louise van Hessen-Kassel niet mee. Kort geleden is haar moeder gestorven. Haar man was toen niet thuis. Verdrietig pakt ze van het tafeltje de brief die hij haar schreef. Ze leest hem nog eens: 'Ik hoop dat dit bericht u geen kwaad zal doen in de omstandigheden waarin ge verkeert'. Ze kijkt naar haar lichaam. Ja, daar bedoelde haar man hun kleintje mee. Als de Heere het geeft, zal het over een paar weken geboren worden. Dit kindje zal zijn vader nooit kennen. Ze leest verder: 'Geef u niet te overmatig aan uw droefheid over. We moeten ons in alles onderwerpen aan de Heere'.

Ze vouwt haar handen. Ze bidt om de leiding van de Heilige Geest. De Heere, Die haar een nieuw hart schonk, weet het beste wat ze nu nodig heeft. Op 23-jarige leeftijd is ze al weduwe geworden. Maar God houdt volgens Psalm 146 de wees en de weduwe staande. Zes weken na de dood van haar man wordt een jonge prins, de latere Willem IV, geboren. De geboorte van het kindje geeft haar veel troost. Nog 54 jaar leeft ze als weduwe aan het hof in Leeuwarden. Ze sterft als een Tabítha in goede werken, betreurd door het volk.

Bron

Handleiding *Er is Geschied*, deel 2 (bewerkt)

Gespreksvragen

1. Raadpensionaris Heinsius en de regenten vonden het niet nodig om Johan Willem Friso tot stadhouder te benoemen. Waarom hadden ze geen behoefte aan een stadhouder, denk je?
2. Maria Louise van Hessen-Kassel werd wel vergeleken met Tabítha. Wie was Tabítha? Hoe heette ze ook wel? Wat deed zij dan voor goede werken? Weet je nog meer mensen uit het Oranjehuis te noemen die de Heere vreesden? Heeft dat ook nog iets te zeggen voor ons Koningshuis?
3. Maria Louise is na een kort huwelijk haar leven lang weduwe gebleven. Welke andere godvrezende vrouw uit het Nieuwe Testament kun je daarmee vergelijken?
4. Alle koningen en koninginnen die nu in Europa regeren, stammen af van Johan Willem Friso en Maria Louise. Kunnen we daar nog iets van leren? Denk hierbij aan de volgende tekst uit de Bijbel: '*De gedachtenis des rechtvaardigen zal tot zegening zijn*' (Spreuken 10: 7a).

Leestekst

DE BOKKENRIJDERS

Grauwe wolken jagen langs de hemel en verduisteren van tijd tot tijd de bleke maan. De boomkruinen buigen diep door onder de striemende windvlagen. Van tijd tot tijd gutst de regen neer.

Diep onder zijn deken gedoken, luistert Sjef naar het geweld. Ha, dit is zijn plekje, hier op zolder. Behaaglijk kruipt hij nog dieper in het stro. Het raampje in de voorgevel van de boerderij is een vage lichtvlek in het donker. Telkens als de maan even te-

voorschijn komt van tussen de voortjagende wolken, ziet hij zwarte takken spookachtig bewegen.

Het zijn de takken van de boom voor hun huis, weet hij. Maar het lijken wel grijpende armen, die zich naar hem uitstrekken.

Waarom doen die takken hem ineens denken aan de vreselijke rovers die al zo lang de streek onveilig maken?

In het holst van de nacht duiken ze op, gemaskerd en bewapend. Soms zijn het er tien, soms twintig. Soms wel honderd... Waar komen ze vandaan en waar gaan ze naar toe? Niemand die het weet. Het is hekserij, duivelswerk! Dat weet Sjef zeker. Heeft de pastoor niet gezegd dat die rovers, gezeten op grote zwarte bokken, door de lucht suizen? Bokkenrijders zijn het... Waar ze geweest zijn, blijven leeggeplunderde kerken en boerderijen achter. En het lot van de bewoners? Ze worden geboeid, geslagen, met messen gekerfd, bewerkt met brandende strobossen...

Sjef huivert. In de warme beschutting van stro en dekens slaat hij een kruis. 'Heilige moeder Gods, sta ons bij.'

Het duurt lang voordat hij in slaap valt.

Het geluid van een harde slag doet Sjef overeind vliegen.

Het is nog donker, maar de kamer beneden is plotseling vol rumoer. Een gil van zijn moeder, angstig en hoog, gehuil van zijn zusjes... Een zware stem schreeuwt erdoorheen.

Daar... de stem van zijn vader: 'Genade, genade, neem alles mee, maar laat ons alstublieft...' Het geluid van een worsteling, een kreet van pijn...

Even is Sjef verstijfd van angst. Dan sluipt hij over de zolder. Door een kier in de vloer valt licht. Trillend knielt hij neer. Bij het licht van flambouwen ziet hij gemaskerde kerels. Enkelen duwen vader achterover op de tafel, anderen binden hem vast aan de tafelpoten. Waar is moeder? Waar zijn zijn zusjes? Straks komen ze naar boven, schiet het door Sjef heen. Radeloos kijkt hij in het rond. Het raam is zijn enige redding! Zonder zich te bedenken, grist hij een paardendecken uit het stro en wikkelt die om zijn arm. Met zijn elleboog stoot hij het glas uit het venster en klimt naar buiten. Behendig klautert hij de boom in. Doodstil blijft hij daar zitten, gehuld in de deken. Uit het huis klinken kreten van pijn en vrees. De wind voert ze weg.

Hoe lang heeft hij in die boom gezeten?

Sjef is alle besef van tijd kwijtgeraakt. Maar in het oosten is nog geen streepje licht te zien, als hij de bokkenrijders met gedoopte flambouwen weg ziet trekken. Enkelen dragen zakken met buit. Even later zijn ze in de duisternis verdwenen.

Sjef blijft zitten, totdat zijn aandacht wordt getrokken door een vreemd geluid.

Het is nauwelijks boven het geloei van de wind uit te horen, maar toch... Als hij rook ruikt, weet hij ineens wat het is: geknetter van vuur! De boerderij staat in brand! En vader, moeder en zijn zusjes zijn binnen. Hij moet hen redden!

Vliegensvlug laat Sjef zich uit de boom glijden en stormt het huis binnen. Overal hangt al rook.

Zijn vader ligt nog uitgestrekt op de tafel. Zijn moeder zit vastgebonden op een stoel. In een hoek van de kamer ziet hij de grote angstogen van zijn zusjes.

Nu Sjef weet wat hem te doen staat, handelt hij snel. Hij snijdt de touwen door, grijpt zijn zusjes bij de hand en trekt hen mee naar buiten. Zijn vader en moeder volgen wankelend.

Met tranen in de ogen zien ze, hoe hun boerderij in vlammen opgaat

'Het waren de bokkenrijders,' verzucht vader. 'We mogen God wel danken dat we nog leven.'

11. Het Tweede Stadhoudersloze Tijdperk

Dan dringt het ineens tot Sjef door dat hij geen bok gezien heeft! De gemaskerden waren lopend vertrokken!

Bron

Leerlingenboek *Er is Geschied*, deel 2.

Achtergrond- Informatie **DE VREDE VAN UTRECHT**

1. De Spaanse Successieoorlog

Door de dood van Willem III ontstond geen breuk met het door hem gevoerde buitenlandse beleid. Er bestonden immers allianties op grond waarvan de Republiek verplicht was om, samen met Engeland, de Duitse keizer te steunen in diens verzet tegen de aanspraken van Filips van Anjou, de Bourbonse pretendent voor de Spaanse troon.

In deze zogenaamde Spaanse Successieoorlog behaalden de bondgenoten belangrijke overwinningen. Een Engels-Nederlandse vloot veroverde voor de Oostenrijkse aartshertog Karel, die zich al Karel III van Spanje noemde, de vesting Gibraltar. Er bleef een Engelse bezetting achter.

Had de Republiek al eerder moeten berusten in Engels leiding ter zee, ook te land werd zij overvleugeld door de Engelsen. De Nederlandse en Engelse troepen in de Zuidelijke Nederlanden kwamen onder bevel te staan van John Churchill, de hertog van Marlborough en vertrouwd raadsman van de Engelse koningin Anne. Numeriek waren de Nederlanders in de meerderheid. Zij hielden een troepenmacht van 120.000 man op de been. Alhoewel successen niet uitbleven, ging de oorlogsinspanningen op den duur de krachten van de Republiek te boven.

Toen in 1709 bij Malplaquet, ten zuiden van het Henegouwse Bergen, ten koste van veel verliezen een overwinning werd behaald op de wanhopig vechtende Fransen, begon de roep om vrede steeds luider te klinken in de Republiek. Raadpensionaris Heinsius van Holland voelde echter niets voor afzonderlijke vredesonderhandelingen met Frankrijk. De Amsterdamse kooplieden zochten in de eerste plaats veiligheid ter zee en wilden bondgenoot Engeland niet voor het hoofd stoten. En omdat Holland 58 % van de oorlogskosten betaalde, had dit gewest de grootste stem in het kapittel. De Engelsen hadden minder scrupules. In 1711 volgde aartshertog Karel, die als Karel III aanspraak maakte op de Spaanse troon, zijn kinderloos gestorven broer Jozef I op als keizer van het Duitse rijk. Engeland vond dat de Oostenrijkse Habsburger als keizer en koning wel erg veel macht zou krijgen en begon in het geheim vredesonderhandelingen met Lodewijk XIV. Bovendien trad diens kleinzoon Filips van Anjou steeds zelfstandiger op en bestond er geen gevaar meer dat Spanje afhankelijk van Frankrijk zou worden. Engeland had niet langer bezwaren om Filips als koning van Spanje te erkennen. Toen de Engelsen voldoende zekerheid hadden dat Lodewijk XIV en Filips van Anjou hun voornaamste eisen zouden inwilligen, dwongen zij de Republiek deel te nemen aan de vredesonderhandelingen.

Deze begonnen in 1711 te Utrecht, terwijl de gevechten nog voortduurden. Engeland onttrok zich echter aan de strijd doordat Marlborough en zijn leger werden teruggeroepen. De Fransen zagen hun kans schoon en drongen weer op naar het noorden. Franse ruiters trokken zelfs Noord-Brabant binnen, plunderden Steenbergen en staken daarna over naar het eiland Tholen, waar ze danig huishielden.

Het Engelse 'verraad' bezorgde de Republiek een ongunstige onderhandelingspositie in Utrecht, te meer daar de belangrijkste besprekingen plaatsvonden in Parijs en

Londen. Terecht kon een Franse diplomaat zeggen: *Hier wordt onderhandeld bij U, over U en zonder U.*

In 1713 werd de vrede gesloten. Engeland en de Republiek erkenden Filips van Anjou als Filips V van Spanje. Deze moest echter Gibraltar aan Engeland laten. Frankrijk stond gebieden in Noord-Amerika af. De Engelse invloed in Noord-Amerika en in de Middellandse Zee werd zo groot dat de Republiek in die belangrijke regio's totaal werd overvleugeld.

De Republiek moest genoegen nemen met een deel van Opper-Gelre en met de stad Venlo. Frankrijk zegde verder een handelsverdrag toe voor de duur van 25 jaar.

De nieuwe keizer, Karel VI, zette de strijd nog een jaar voort en sloot toen de Vrede van Rastadt. Hij kreeg toch nog een deel van de Spaanse erfenis: Milaan, de Zuidelijke Nederlanden en een ander deel van Opper-Gelre met de stad Geldern. De Republiek behield na enig onderhandelen het recht op een aantal barrièresteden in de Zuidelijke Nederlanden.

De Republiek was door de opeenvolging van oorlogen volledig uitgeput. Met name de Spaanse Successieoorlog was haar financiële vermogens ver te boven gegaan. De veteranen uit de tijd van Willem III waren gesneuveld en de eens zo fiere vloot kwam zwaar gehavend uit de strijd. De Republiek was haar positie als eersterangsmogendheid voorgoed kwijtgeraakt.

2. Johan Willem Friso

Na het overlijden van stadhouder-koning Willem III op 19 maart 1702 waren de vijf stadhouderloos geworden gewesten het na omstandig rouwbeklag er spoedig over eens dat zij geen nieuwe stadhouder wensten. De wens van de overledene dat zijn jonge neef, de toen veertienjarige Johan Willem Friso, de beoogde stadhouder van Friesland en Groningen, tot zijn opvolger zou worden benoemd, werd genegeerd.

Deze Johan Willem Friso, eenmaal stadhouder van Friesland en Groningen, bracht het tot generaal in het Staatse leger en diende onder de hertog van Marlborough. Bij Malplaquet onderscheidde hij zich tijdens de stormloop op de Franse stellingen. Naderhand ambieerde hij de post van veldmaarschalk, maar de Staten van Holland waren tegen.

In de zomer van 1711 verliet de prins het leger voor een reis naar Den Haag. De koning van Pruisen maakte aanspraak op een deel van de erfenis van de gestorven stadhouder-koning en de Staten-Generaal wensten een minnelijke schikking met deze bondgenoot. Met het oog daarop was de prinselijke overkomst gewenst. Bij het oversteken van het Hollands Diep bij Moerdijk trok een felle regenbui over. De prins stapte om die reden van een hoogaars over op een zogenaamde 'hengst', een rank vaartuig, waarop zijn koets werd vervoerd. Als gevolg van een hevige rukwind schepte het vaartuig water en het gewicht van de schuivende koets deed het kapseizen. Het dode lichaam van de prins werd pas negen dagen later gevonden en te Dordrecht gebalsemd. Zes weken na zijn dood werd een zoon geboren, Willem Karel Hendrik Friso, de latere Willem IV. De weduwe Maria Louise, 'Marijke-meu', heeft nog 54 jaar in Leeuwarden gewoond en de stadhouderlijke rechten waargenomen voor haar zoon en na diens vroege dood ook nog voor Willem V.

3. Barbarijse kapers

Eén van de vele gevaren waaraan schepelingen op zee waren blootgesteld, werd gevormd door de kapers en de zeerovers. De laatsten vond men in de achttiende eeuw voornamelijk in de West-Indische wateren. Zeerovers bekommerden zich er niet om

11. Het Tweede Stadhoudersloze Tijdperk

tot welke nationaliteit hun prooi behoorde. Zij probeerden zich meester te maken van ieder willekeurig schip dat hun pad kruiste. Kapers daarentegen beperkten zich tot de jacht op schepen die afkomstig waren uit landen waarmee zij in staat van oorlog verkeerden. Zij hadden kaperbrieven van hun vorst op zak. Zij deden de vijand afbreuk en dienden het economisch belang van hun eigen land. Daardoor werd de kaapvaart als een legitieme aangelegenheid beschouwd.

Berucht waren de kapers uit Duinkerken, Nieuwpoort en Oostende, collectief bekend als Duinkerker kapers, die in de periode na het Twaalfjarig Bestand tot aan de Vrede van Münster een ware plaag vormden voor de Nederlandse koopvaardij en visserij. In de periode van 1652 tot 1713 was de Republiek driemaal in een oorlog met Engeland en driemaal in een strijd met Frankrijk gewikkeld. Het strijdtoneel beperkte zich in die periode niet meer tot Europa, maar breidde zich uit tot de koloniën en handelsposten in Afrika, Amerika en Azië. Nederlandse schepen waren dan bijna nergens meer veilig voor aanvallen van Engelse of Franse kapers en oorlogsschepen. In de Eerste Engelse Oorlog namen Engelse kapers naar schatting 1000 tot 1500 schepen, in de Tweede en Derde Engelse Oorlog omstreeks 500. Tijdens de Negenjarige Oorlog en de Spaanse Successieoorlog vielen duizenden Nederlandse koopvaardijsschepen, haringbuizen en walvisvaarders in handen van Franse kapers.

Een constante bedreiging voor de Nederlandse scheepvaart ten zuiden van het Kanaal en in de Middellandse Zee vormde de kaapvaart vanuit de staten aan de Noord-Afrikaanse kust die formeel onder de opperheerschappij van de Turkse sultan vielen. Vanaf het begin van de zeventiende eeuw was de Republiek bijna permanent met één of meer van deze Barbarijse staten (Marokko, Algiers, Tunis en Tripoli) in oorlog. Wanneer Nederlandse koopvaardijsschepen, die wat de vaart op de Middellandse Zee aanging gewoonlijk ongewapend waren, door een Barbarijse kaper werden overmeesterd, betekende dit voor de opvarenden slavernij.

De Barbarijse kaapvaart ontwikkelde zich tot een zuiver commercieel bedrijf, waarmee economische belangen waren gemoeid. De buitgemaakte schepen met de ladingen leverden uiteraard direct voordeel op, maar ook gevangengenomen bemanningsleden konden op termijn rendement opleveren. Zij werden zonder uitzondering veroordeeld tot slavenarbeid, maar de mogelijkheid tot loskopen was aanwezig. Deze loskoppingen waren meestal een gevolg van particuliere initiatieven in de Republiek.

Een 'generale lossing' kwam alleen maar tot stand wanneer er tussen de Republiek en één van de Barbarijse staten een vredesverdrag werd gesloten. Uitwisseling van gevangenen was daarbij niet aan de orde om de eenvoudige reden dat de Staten-Generaal gewoonlijk niet over gevangen 'Moren' beschikten. Voor iedere in gevangenschap verkerende Nederlander werd ter gelegenheid van een generale lossing aan de Barbarijse regering een losgeld betaald.

Dat was bijvoorbeeld het geval in augustus 1684, toen een in mei 1683 met Marokko gesloten vredesverdrag werd bekrachtigd. Afgesproken werd dat Nederlandse schepen niet meer zouden worden gevisiteerd, dat het bootsvolk van gestrande schepen niet tot slaaf zou worden gemaakt en dat Marokkaanse schepen zich niet meer in de buurt van de Zeeuwse en Hollandse kusten mochten ophouden. In 1692 werd dit verdrag vernieuwd, waarbij werd overeengekomen dat de vóór 1684 gevangen genomen slaven voor f 670.- per persoon, of voor f 420.- samen met een vrij te laten Moorse slaaf, zouden worden losgekocht. Slaven die na het sluiten van de vrede in gevangenschap waren geraakt, werden zonder losgeld vrijgelaten. De overeengekomen vrijkoping van de slaven liep echter stroef, vanwege de slechte financiële toestand waarin de Republiek verkeerde. Dit leverde de nodige irritaties op aan Algerijns- en Marokkaanse zijde. De toestand verergerde toen in 1711 een Zeeuwse kaper

11. Het Tweede Stadhouderloze Tijdperk

een Saletijns (afkomstig uit Salé) kaperschip opbracht naar Lissabon. Deze vijandelijke daad werd door Marokko beantwoord door het nemen van vijf Nederlandse schepen. Onderhandelingen liepen op niets uit en in 1715 besloten de Staten-Generaal aan iedereen die dat wenste toestemming te verlenen om ter kapen te varen op Marokkaanse schepen. Daarmee was de Republiek met Marokko in oorlog en een jaar later ook met Algiers. In vijf jaar tijd maakten de Noord-Afrikaanse jagers 40 Nederlandse schepen buit. De Marokkaanse kapers werden vanuit de Republiek incidenteel bestreden door konvooischepen van de Amsterdamse admiraliteit, maar vaker door op Algerijnse kapers jagende eskaders.

Er was in de betrekkingen tussen de Republiek en de Noord-Afrikaanse staten sprake van een tweeslachtige houding. Het was voor de Barbarijse staten aantrekkelijk om tot het sluiten van een vredesverdrag met de Republiek te komen in verband met de subsidies, loskoopsommen en wapenleveranties, die de onderhandelingen met zich meebrachten. Anderzijds maakte een verdrag het voor Barbarijse kapers onmogelijk om jacht te maken op Nederlandse schepen. De Republiek had op haar beurt profijt bij vrede, met name omdat handel en scheepvaart dan ongehinderd voortgang konden vinden. Bovendien was vrede, ondanks de daaraan verbonden subsidies, goedkoper dan het zenden van eskaders. Wel werden de voordelen breedvoerig afgewogen tegen de prijs die de Noord-Afrikanen vroegen.

Overigens waren de Staten-Generaal uitstekend op de hoogte van de situatie. In 1731 zouden bijvoorbeeld drie oorlogsschepen kunnen volstaan om de Marokkaanse kaapvaart te beteugelen. De Marokkanen beschikten namelijk slechts over een klein aantal lichte schepen, zoals barken en andere van roeiriemen voorziene schepen.

Nadat er in 1726 vrede was gesloten met Algiers, werd er vanuit de Republiek echter nauwelijks meer aandacht geschonken aan de bestrijding van de Marokkaanse kapers.

In 1743 leidden onderhandelingen tot de bevrijding van veertien gevangenen, onder wie Jan Cornelisz Dekker. Het duurde echter nog tot 1752 eer het vredesverdrag tot stand kwam. Daarbij werden de laatste 41 gevangengenomen opvarenden van koopvaardij schepen vrijgelaten.

Wat Jan Dekker betreft, pas vanaf 1724 werden vanuit zijn geboorteplaats Zwaag in Noord-Holland pogingen ondernomen om hem vrij te kopen. Collecten en daaropvolgende onderhandelingen via Amsterdamse kooplieden hadden echter jarenlang geen resultaat. Dat gold niet voor zijn schipper, Roemer Vlak. De reder had *op het lijf* van de schipper een bedrag van f 6000.- tegen een premie van 4 % verzekerd. Met behulp van de assurantiegelden werd de schipper in 1719 vrijgekocht. In 1721 voer hij weer uit, als schipper van 'De Palmboom'. Van de overige bemanningsleden overleden er vier binnen een jaar na hun gevangenneming. Van de anderen is niets bekend.

Zodra men in de Republiek bericht had ontvangen dat een schip door Barbarijse kapers was genomen, brak er voor het thuisfront een tijd van koortsachtige activiteiten aan. Op initiatief van familie, vrienden of magistraten werden collectes georganiseerd, waarbij particulieren en kerkelijke overheden om bijdragen werd gevraagd. Incidenteel werden zelfs loterijen georganiseerd. Wanneer er weer een 'generale lossing' aanstaande was, schreven de Staten-Generaal een 'generale collecte' uit in de gehele Republiek.

Deze geldinzamelingen moeten niet verward worden met het verschijnsel van de zogenaamde 'zeevarende beurzen'. Bijdragen hieruit aan lossommen waren ongebruikelijk. Vóór 1648 was de aanleiding tot het stichten van deze zeevarende beurzen de toenemende schade aan lijf en goed als gevolg van het optreden van de

11. Het Tweede Stadhoudersloze Tijdperk

Duinkerker kapers, maar na de Vrede van Münster boden ze echter een vorm van slachtofferhulp aan zeelui of hun naaste familieleden in geval van zogenaamde verloren reizen, zoals schipbreuken. De premies voor deze verzekeringsfondsen bedroegen meestal een paar stuivers tot een paar gulden per reis en werden door de zeevarenden ingelegd.

Contacten met de Noord-Afrikaanse slavenhouders verliepen via de kooplieden en de consuls in de Noord-Afrikaanse landen. In alle gevallen gingen de pogingen tot het loskopen van christenslaven met veel loven en bieden gepaard.

Gewoonlijk waren Nederlandse slaven na drie tot vier jaar weer vrij. Een slavenbestaan dat tientallen jaren duurde, zoals dat van Jan Cornelisz Dekker, behoorde tot de uitzonderingen.

Het bestaan van de christenslaven in Noord-Afrika was zonder meer zwaar. Toch bieden de overgeleverde geschiedenissen, waaronder die van Jan Cornelisz Dekker, ons ongetwijfeld een ongenueanceerd beeld. Dat heeft enerzijds te maken met de manier waarop christenen de mohammedaanse samenleving zagen en anderzijds waren de verhalen bedoeld om de van medelijden vervulde landgenoten tot gulle bijdragen in het losgeld te bewegen. Het is in dit licht trouwens goed om het lot van de christenslaven te vergelijken met dat van de gevangengenomen moslims die de galeien van de aan de Middellandse Zee gelegen rooms-katholieke naties bemanden. Hun werd verboden hun godsdienst uit te oefenen, diplomaten mochten geen contact met hen opnemen en kans op loskoop was er vrijwel niet, tenzij zij ziek of afgeleefd waren. De meesten stierven voortijdig.

De christenslaven in Marokko werden meestal tewerkgesteld bij de bouw van koninklijke verblijven of in wapensmederijen en kruitfabrieken. Als voedsel ontvingen zij een brood per dag. Sommigen verrichtten tijdens de rusttijden allerlei karweitjes om beter in hun levensonderhoud te kunnen voorzien. Bij goed gedrag kregen de slaven soms toestemming bij de gevangenis waar zij verbleven een herberg te openen of een handwerk uit te oefenen. Betrouwbare slaven, die de Arabische taal machtig waren, werkten soms in de magazijnen van de keizer of kregen ander vertrouwelijk werk. De ziekenverzorging werd vooral door kloosterorden verricht. Zo waren in Marokko een Spaans en een Frans klooster te vinden. Bij de uitoefening van hun godsdienst werd de slaven doorgaans weinig in de weg gelegd. De overledenen werden op speciale begraafplaatsen begraven. Keizer Moulay Ismaïl van Marokko getuigde vaak van zijn wens de gevangenen, die hij allen als zijn persoonlijk eigendom beschouwde, een humane behandeling te geven. Dat hij zijn woord niet altijd gestand deed, blijkt wel uit het feit dat hij, volgens opgaven van de in Marokko verblijvende Franciscaner monniken, eigenhandig 127 slaven ombracht. Maar dat was altijd nog heel wat minder dan de tienduizenden moorden die hem door de West-Europeanen werden toegedicht.

4. De regenten

Tijdens de omwentelingen in de steden aan het begin van de Tachtigjarige Oorlog hadden de Spaansgezinde overheden plaats moeten maken voor burgers die tot de geuzenpartij behoorden. Hieronder bevonden zich naast kooplieden ook eenvoudige handwerkslieden, die als nieuwe vroedschapsleden gewoon hun bedrijf bleven uitoefenen.

De leden van de vroedschap hadden zitting voor het leven. Bovendien kozen ze nieuwe magistraten, zonder dat de burgers er enige invloed op konden uitoefenen. Daarbij beperkten zij zich al spoedig tot hun familie- en vriendenkring. Daarmee werd

de regering van de Republiek uiteindelijk een oligarchie, een afzonderlijke, gesloten groep van regenten. In de achttiende eeuw waren dit niet langer zakenlieden, maar kapitaalkrachtigen die slechts 'regent' waren. Zij hadden de macht, genoten aanzien en verschaften zichzelf en hun mederegenten inkomen. Ondanks de nodige wedijver vormden de regenten een sterke belangengemeenschap, waarbinnen de in een stad of gewest beschikbare baantjes, aan elkaar werden gegeven of verkocht. Alleen al in Amsterdam waren 3200 baantjes weg te geven. Niet dat de heren regenten de beschikbare ambten ook werkelijk vervulden. Ze beperkten zich in veel gevallen tot het opstrijken van het traktement. Dit gebeurde overigens niet in het geheim. Iedereen wist ervan en een zodanige handelwijze werd als legaal beschouwd. De regenten waren geen bekrompen baantjesjagers. Zij gingen door voor lieden met een brede ontwikkeling. In staatkundig opzicht waren zij echter zeer behoudend. Zij probeerden slechts het bestaande staatsbestel en daarmee hun privileges en aanzien in stand te houden.

Van Hulzen beschrijft in zijn Vaderlandse Geschiedenis de emancipatie van een eenvoudig immigrantengeslacht tot voorname regentenfamilie: *Jan Kok was als arme Duitser in ons land gekomen; er werd zelfs verteld, dat hij nog in de straten van Amsterdam gebedeld zou hebben, voordat hij bediende bij een apotheker was geworden. Hij werkte zich echter op en werd een welgesteld koopman; hij trouwde met Lijsbeth Banning, een burgerdochter van goeden huize. Hun zoon Frans Kok trad op zijn beurt in het huwelijk met een dochter van een Amsterdamse burgemeester. Hij schreef voortaan zijn naam op zijn Frans: Cocq; dat stond deftig. Hij nam de naam van zijn moeder bij zijn eigen naam en noemde zich Frans Banning Cocq. Hij erfde van zijn schoonvader de titel van Heer van Purmerland en IJpendam, nam zitting in de vroedschap en werd kapitein van een vendel van de Amsterdamse schutterij. Rembrandt kreeg de opdracht hem met zijn schutters te schilderen; dit schilderij werd bekend als 'De Nachtwacht'. De zoon van Jan Kok was een deftig persoon geworden: Frans Banning Cocq, Heer van Purmerland en IJpendam, kapitein van de schutterij.*

5. De schutterij

De schutterijen waren ontstaan toen na de uitvinding van het buskruit de burgers zich verenigden in gilden van busschutters of kolveniers. Ze kwamen bijeen op schietbanen of doelen, waarbij zij zich bekwaamden in het schieten. Daaraan herinneren in de huidige steden nog namen als Kloveniersburgwal en Doelen of Doelenstraat. Later werden bij de schietbanen vergaderzalen of feestzalen gebouwd. In de vergaderzaal van de Kloveniersdoelen in Dordrecht werd in 1618 de Nationale Synode gehouden. In de vergaderzaal van de Amsterdamse Kloveniersdoelen hing jarenlang Rembrandts Nachtwacht.

De schutters werden opgeroepen als de rust in hun stad werd bedreigd of wanneer een vijand voor de poorten verscheen.

6. De belastingen

Er waren directe en indirecte belastingen. De eerstgenoemde stelden weinig voor. Een grondbelasting kon functioneren omdat het mogelijk was de omvang van iemands grondbezit vast te leggen en dat te belasten. Maar aanslaan naar vermogen en inkomen bleek onmogelijk. Het bleef bij ruwe schattingen. In 1748 heeft men ter gelegenheid van een belastingheffing de burgers zelf een bedrag laten opgeven en hen onder ede laten verklaren dat dit niet te laag was. Verder waren er vermogensheffingen op rijtuigen, jachten, dienstboden, huisknechten en op kostbare kle-

11. Het Tweede Stadhoudersloze Tijdperk

ding en schoeisel. Van een werkelijke belasting op vermogen of inkomen kwam echter vrijwel niets terecht.

Veel belangrijker waren de indirecte belastingen, die geïnd werden door het heffen van accijnzen. Daarbij maakte de overheid gebruik van hetzelfde systeem waarvoor de Romeinen eertijds al kozen: het verpachten van de heffingen. Het recht van accijnsheffing werd bij opbod verkocht. De pachters, te vergelijken met de tollenaars, vorderden de belastingen in, terwijl zij een vooraf afgesproken bedrag in de overheidskas stortten. Voor de overheid betekende dit een vaste bron van inkomsten, terwijl de pachters voordeel hadden bij naartijdige invordering van de accijnzen. Geen wonder dat zij en hun speurend personeel gehaat waren bij de bevolking. De commiezen van de pachters vormden een 'leger' van 40.000 man dat de wegen afstroopte, karren en kruitwagens controleerde, reizigers fouilleerde, postte bij de veren en de scheepsladingen doorzocht. Op verdenking van ontduiking van de accijnzen, of bij het geringste verzuim van formaliteiten werden goederen in beslag genomen of beschadigd. Overal waar handel werd gedreven stond een 'chercheurshuisje', bij iedere molen, bij elke brouwerij, in alle havens, op alle markten en in iedere poort. Het belastingwezen vormde een onduldbare last voor de bevolking.

Het volk zag hoe een kleine groep regenten een grote staat voerde en dat velen baantjes hadden waarvan men zich afvroeg of zij enig nut hadden. Evenzo merkte het op dat de pachters snel rijk werden. Het kon niet anders of de ontevredenheid moest toenemen. Vroeg of laat zou deze tot uitbarsting komen.

ONVREDE IN STAD EN LAND

1. Toenemende armoede

De achteruitgang van de nijverheid na 1730 leidde in de grote steden tot grote maatschappelijke problemen. In Leiden, Delft en Zaandam, vanouds industriecentra, liep de bevolking met 25 tot 40 % terug. Stadswijken verpauperden. Drankmisbruik en bedelarij waren aan de orde van de dag. Regelmatig ontlaadde de wanhoop van het 'grauw' zich in kortstondige, zinloze geweldsuitbarstingen, die telkens met nietsontziende hardheid werden neergeslagen.

Velen waren van mening dat het *verval der fabrieken* velen in armoede stortte. De belangrijkste oorzaak was zonder twijfel de economische opkomst van het buitenland. De situatie werd echter niet zelden verergerd door oorzaken van natuurlijke aard. Zo leidde een mislukte oogst in 1740 tot een hongersnood.

Het snel groeiende leger van armen werd als een bedreiging van de maatschappelijke orde beschouwd. De overheid trad streng op tegen bedelaars en gauwdieven. Het zich vergrijpen aan het eigendom van de bezittende klasse werd bestraft met geseling, verminking, radbraken, verbanning of de dood door de strop of door wurging.

2. De bokkenrijders

Vanaf 1720 verkeerde Limburg in de greep van de terreur van de zogenaamde bokkenrijders. De bevolking beschouwde hun optreden als hekserij en duivelswerk. Gezeten op zwarte bokken, groter dan paarden, verplaatsten de rovers zich pijlsnel door de lucht, meende men. Dat was er de reden van dat ze dan hier, dan daar toesloegen en even snel weer verdwenen.

In werkelijkheid stelden een uitstekende, op militaire leest geschoede organisatie en een net van verbindingen en contacten de rovers in staat snel toe te slaan en daarna weer onder te duiken. De dag na de nachtelijke aanslag toog menige bok-

kenrijder weer aan het werk als eenzaam burger. Doorgaans waren het handwerkslieden, kleinhandelaars of herbergiers die zich bij eedzwering tot onderlinge trouw verplichtten en zich tot roversbenden verenigden.

Hun optreden was nietsontziend. In het holst van de nacht verschaften zij zich gemaskerd toegang tot eenzaam gelegen boerderijen of tot kerken. Hun aantal liep uiteen van tien tot tweehonderd. Soms waren er vrouwen in hun gezelschap. Als ze binnen waren, volgden gruwelijke martelingen. De bewoners werden ontkleed, geboeid, met brandende strobossen bewerkt, met messen gekerfd en geslagen met knuppels. Soms kwam het tot verkrachting en moord. Vervolgens sloegen de rovers aan het plunderen.

Op een bevolking van 60.000 zielen en in een gebied van ongeveer 700 km² waren bij tijd en wijle waarschijnlijk duizend bokkenrijders actief. Hun leiders stonden vaak hoger op de maatschappelijke ladder. Onder hen was bijvoorbeeld jonker Willem de Garavelle uit Geleen en de chirurg Joseph Kerckhoffs uit Herzogenrath. Over de motieven van de bokkenrijders is weinig bekend. Mogelijk was het de onvrede van tot armoede vervallen kleine middenstanders, verbonden met de haatgevoelens van rooms-katholieke aanzienlijken tegen het protestantse Staatse bewind.

De overheid beantwoordde de terreur van de bokkenrijders met contra-terreur. Bijna duizend bokkenrijders stierven aan de galg, op de brandstapel of op het rad. Bekentenissen werden afgedwongen met behulp van duimschroeven, gloeiende tangen en wurgkoorden.

Tijdgenoten gaven in veel gevallen de schuld aan de *heydenen*, de zigeuners. Deze veronderstelling was echter uit de lucht gegrepen, want ten tijde van het optreden van de bokkenrijders waren de zigeuners in de Republiek al grotendeels uitgeroeid. Na eeuwenlang betrekkelijk ongestoord te hebben rondgetrokken in de Noordelijke Nederlanden, werden ze omstreeks 1700 plotseling beschuldigd van landloperij, oplichting, bedelarij, diefstal en geweldpleging. In de zogenaamde 'Eeuw van Verlichting' kwam een meedogenloze *heydenjacht* op gang. De zigeuners werden door soldaten en gewapende burgerwachten vervolgd, opgejaagd en uitgeroeid. De jacht gold in sommige streken als bron van vermaak waarbij de jagers dagelijks een kruik jenever ontvingen.

De leden van 'Bende met de Witte Veer', bestaande uit mannen, vrouwen en kinderen, zocht een toevlucht in de ontoegankelijke, moerassige grensstreek tussen Brabant en Holland en stelde zich daar wanhopig te weer. Hun verzet verscherpte slechts de vervolgingen en omstreeks 1750 was de uitroeiing voltooid.

3. De democraten

Kwam het 'grauw' in opstand, ook de gegoede burgers waren ontevreden. De reden daarvan was echter gelegen in het feit dat zij geen enkele invloed op de regering konden uitoefenen. Deze ontevredenheid was gevaarlijker voor de regenten, omdat juist deze burgers de schuttersvendels vormden die de orde in de steden moesten handhaven. Geruststellend was echter dat de officieren van de schuttersvendels gekozen werden uit de leden van de vroedschap. Na 1745 eisten de burgers van verschillende Hollandse steden dat de officieren voortaan buiten de vroedschap om door de burgerij gekozen zouden worden. Zij eisten een zogenaamde 'vrije krijgsraad'.

Degenen die invloed wilden uitoefenen op het bestuur en zich verzetten tegen de macht van de regenten noemden zich 'democraten'. Tot dan toe vreesden de burgers de tirannie van de regenten en stonden naar hun gunsten, uit lijfsbehoud. De democraten hoopten op betere tijden. Oranjegezind waren zij bepaald niet. Toch stelden

11. Het Tweede Stadhouderloze Tijdperk

zij hun hoop op de verheffing van de prins. Wellicht zou deze zich inzetten voor de zo noodzakelijke hervormingen.

EEN STADHOUDER

1. De Oostenrijkse Successieoorlog

De Zuidelijke Nederlanden waren in 1714, bij de Vrede van Rastadt de Oostenrijkse Nederlanden geworden. De Zuid-Nederlanders hoopten met de steun van hun nieuwe vorst, keizer Karel VI, eindelijk welvaart te verkrijgen, ondanks het feit dat de Schelde nog steeds was afgesloten. Antwerpen bleef daardoor een dode stad, maar Oostende nam nu haar rol als havenplaats over. Zuid-Nederlandse kooplieden sloten zich aaneen in de Generale Indische Compagnie, die ook wel Compagnie van Oostende genoemd werd. Het was een Zuid-Nederlands initiatief dat tot doel had een einde te maken aan de 'economische onderdrukking' door de Republiek. De keizer steunde dit initiatief van harte en de Oostenrijkse adel stak geld in de nieuwe compagnie.

Karel VI was keizer van het Duitse rijk, of beter gezegd het Heilige Roomse Rijk der Duitse natie, maar dat was eigenlijk een loze titel. Zijn machtsbasis was gelegen in zijn Oostenrijkse erflanden. Zo was hij koning van Bohemen, koning van Hongarije, aartshertog van Oostenrijk, hertog van Stiermarken, hertog van Silezië en dan volgden er nog een aantal titels. Deze zogenaamde Hausmacht werd door de Habsburgse keizers sedert eeuwen gekoesterd en waar mogelijk uitgebreid. Bij deze Hausmacht waren sedert de Vrede van Rastadt de Zuidelijke Nederlanden gevoegd. Dat betekende dat Karel VI graaf van Vlaanderen en Henegouwen, hertog van Brabant en Luxemburg enz. werd. In deze gewesten was het vanzelfsprekend dat een zoon zijn vader opvolgde. Maar keizer Karel VI had geen zoon. Zijn enige erfgenaam was zijn dochter Maria Theresia. Omdat de keizer niet ten onrechte voorzag dat de opvolging tot moeilijkheden zou kunnen leiden, legde hij in de zogenaamde Pragmatieke Sanctie vast dat zijn dochter hem in al zijn erflanden moest opvolgen. Het was echter de vraag hoe andere landen zouden reageren. Tijdens de Spaanse Successieoorlog was gebleken dat de opvolging in Habsburgse landen gemakkelijk een internationale kwestie kon worden. Daarom probeerde Karel VI te bereiken dat verschillende staten de Pragmatieke Sanctie zouden onderschrijven. Engeland en de Republiek waren daartoe bereid. Zij deelden de opvatting dat het Europese evenwicht verstoord zou worden wanneer de Oostenrijkse erfenis uiteenviel. Bovendien was Oostenrijk al meerdere malen een uitstekende buffer gebleken tegen de vanaf de Balkan oprukkende Turken, die nog in 1683 tevergeefs Wenen hadden belegerd.

Voor hun tegemoetkomendheid wilden Engeland en de Republiek echter wel beloond worden. Zij wensten de opheffing van de concurrerende Compagnie van Oostende, die volgens de Hollanders ook nog een ontduiking was van de bepalingen van de Vrede van Münster. De keizer stelde zijn eigen dynastieke belangen hoger dan de handelsbelangen van zijn Zuid-Nederlandse onderdanen. De Compagnie van Oostende werd opgeheven en Engeland en de Republiek garandeerden daarop de Pragmatieke Sanctie.

In 1740 stierf Karel VI en wat hij voorzien had, gebeurde: Frankrijk en Pruisen weigerden Maria Theresia te erkennen en vielen de Oostenrijkse erflanden binnen. De Oostenrijkse Successieoorlog was begonnen (1740-1748).

Krachtens hun belofte waren Engeland en de Republiek verplicht Maria Theresia bij te staan, maar zij aarzelden. De regenten waren bang dat een oorlogsverklaring aan

Frankrijk een herhaling van de gebeurtenissen van 1672 zou inhouden, met een verheffing van de erfprins tot stadhouder. Ze volstonden dus met wat subsidies aan Maria Theresia en verkondigden de mening dat een staat alleen dan aan een verdrag gebonden was, als hij er voordeel van mocht verwachten. Zelfs toen de Fransen in 1744 de oorlog verklaarden aan Engeland, de Zuidelijke Nederlanden binnenvielen, de verzwakte barrièresteden veroverden en de garnizoenen krijgsgevangen maakten, hield de Republiek staande dat *de Staat niet directelyk in den tegenwoordigen oorlog is begrepen, en alleen haare hulp presteert, die zij volgens de trouwe der tractaten aan haare Geallieerden schuldig is.*

De Franse troepen hadden weinig moeite met de Engelse en Nederlandse verdediging van de Zuidelijke Nederlanden. De Engelsen trokken zich terug op het grondgebied van de Republiek om veilig te zijn voor de Franse aanvallen. Het gevolg was dat in het voorjaar van 1747 de Franse gezant de Staten-Generaal meedeelde dat zijn koning het Staatse grondgebied, dat als wapenplaats diende voor zijn vijanden, niet langer kon, ontzien.

Binnen een maand was Zeeuws-Vlaanderen veroverd. Vluchtelingen zaaiden paniek op Walcheren en in Veere ontstond, evenals in 1672, een beweging met als doel de verheffing van de prins van Oranje tot stadhouder, kapitein-generaal en kapitein-admiraal.

2. Willem IV wordt stadhouder

Prins Willem IV was een zoon van de in het Hollands Diep verdronken Johan Willem Friso en Maria Louise, alias Marijke-meu. Hij was al stadhouder van Friesland, Groningen en Gelderland. Een imponerende verschijning was hij zeker niet: hij was klein van gestalte en had een hoge rug. Wel was hij goed van de tongriem gesneden en eerzuchtig en had hij aanzien verworven door zijn huwelijk met Anna van Hannover, de dochter van de Engelse koning.

De meeste Zeeuwse steden volgden het Veerse voorbeeld, met als gevolg dat de Staten van Zeeland Willem IV aanstelden als stadhouder. Ook in Holland werd het onrustig. Regenten die bekend stonden als anti-Oranje, werden op straat lastig gevallen. Dit wekte herinneringen aan 1672 en het duurde niet lang of ook in Holland, Utrecht en Overijssel werd Willem IV uitgeroepen tot stadhouder.

Menigeen was van mening dat de strijd tegen de Fransen onder leiding van de nieuwe stadhouder een groot succes zou worden. Er circuleerden al rijmpjes waarin op in die tijd gebruikelijke, hoogdravende manier werd vooruitgelopen op de overwinning:

*De fiere leeuw ontwaakt en brult,
De Franschman is van schrik vervuld,
En zal zig bevend rugwaarts ijlen,
Nu Friso pronkt met zeven pijlen.*

Helaas, Willem IV was geen veldheer en hij kon de Franse opmars niet stuiten. Bovendien kreeg hij weinig steun van de Engelsen. De Franse legers vielen Staats-Brabant (het huidige Noord-Brabant) binnen en overrompelden na een kort beleg de vesting Bergen op Zoom.

Verontrust eiste het volk dat de prins een nog sterker positie zou krijgen. De in het nauw gedreven Staten gaven opnieuw toe. Zij verklaarden het stadhouderschap erfelijk in zowel mannelijke als vrouwelijke lijn. De positie van het Oranjehuis kreeg daardoor een bijna monarchaal karakter. Het kapitein-generaal- en admiraalschap werd eveneens erfelijk en bovendien werd de prins opperdirecteur van de Verenigde Oost-Indische Compagnie.

11. Het Tweede Stadhoudersloze Tijdperk

Deze maatregelen hadden echter geen invloed op het verloop van de oorlog, dat onveranderd slecht bleef. Een geluk was dat Lodewijk XV geen doorzetter was. Na acht jaren van oorlog verlangde hij naar rust. In 1748 gaf hij bij de Vrede van Aken al zijn Zuid-Nederlandse veroveringen terug. Zijn landgenoten waren verontwaardigd en spraken van een schandelijke vrede. De Engelsen en de Nederlanders toonden zich begrijpelijkerwijze tevreden. Een Engelse onderhandelaar schreef: *Had Frankrijk van zijn voordelen partij getrokken, wij waren verloren geweest. Onze ontsnapping is in het algemeen groot. Ik verwonder mij dan ook niet over de algemene blijdschap, die door ieder in Den Haag is betoond van den prinses en den baron tot den visser in Scheveningen. De Republiek is gered van de gehele ondergang, Engeland van staatsbankroet.*

De gebeurtenissen van 1747 hadden een sterke overeenkomst met die van 1672. Beide keren was een Franse inval de aanleiding tot de verheffing van de prins van Oranje. Er was echter ook een verschil: in 1747 uitten de burgers openlijker en duidelijker hun ontevredenheid over de misstanden in de Republiek. Zij wilden Willem IV niet alleen macht geven om de Fransen te keren, maar ook om een eind te maken aan de binnenlandse misstanden. Hoewel het dus vrede was, bleef de ontevredenheid bestaan.

WAARSCHUWENDE STEMMEN

1. Stromingen in de gereformeerde theologie

In de loop van de achttiende eeuw tekenden zich drie stromingen af in de gereformeerde theologie: een verlicht-kritische, een verstandelijke en een bevindelijke. De verlicht-kritische theologen stelden om te beginnen dat de mens zijn rechtvaardiging voor God dankt aan zijn eigen geloof. Onder invloed van de denkers van de Verlichting verkondigden zij bovendien dat de mens nog Gods beeld bezit en dat het Gods enige bedoeling is om allen zalig te maken. Vooral de Franse 'philosophes' werden veel gelezen en Voltaires ideeën over verdraagzaamheid oogstten veel bewondering. Ook Rousseau maakte veel indruk. Hij stelde dat de van nature goede mens door opvoeding zijn bestemming kan bereiken. Natuurlijk mag het christendom daarbij de helpende hand bieden, maar geen spelbreker zijn door te spreken over erfzonde en verzoening.

De belijdenis vervaagde onder invloed van dit soort denkbeelden meer en meer. De verlichte theologen beschouwden haar echter als een bijkomstigheid, evenals de sacramenten en uiteindelijk ook de openbaring van Gods Woord. Er ontstond een ondogmatisch christendom dat in hoge mate deugdzaam wilde zijn en dat wilde tonen dat het in staat was het gehele volk op te voeden. Kennis bewerkt deugd en deugd geeft recht op onsterfelijkheid. De schepping werd onderzocht op haar nut en om dat nut bewonderd. Wie redelijk nadacht, moest tot de slotsom komen dat er een Opperwezen bestond en moest dus deugdzaam gaan leven. Jezus moest als het grote voorbeeld aan de gemeente worden voorgehouden.

In 1767 verscheen de roman 'Bélisaire' van de Franse schrijver Jean François de Marmontel. Hij pleitte in zijn boek voor een algemene menselijkheid, voor een samengaan van geloof met innerlijk gevoel. Verder achtte hij de mens in staat tot het goede en zag hij de stem van het geweten als een vorm van goddelijke openbaring. Heidenen die de deugd nastreefden, waren volgens De Marmontel niet uitgesloten van de zaligheid. Hierop reageerde de Rotterdamse predikant Petrus Hofstede (1716-1803). Als typische vertegenwoordiger van de verstandelijke middenstrooming was hij noch verlicht, noch bevindelijk. Ook hij verklaarde zich voorstander van de

verdraagzaamheid, maar het verheerlijken van de deugden van heidenen keurde hij af. De zaligheid wordt alleen aangebracht door Christus. Niemand kan haar verwerven met behulp van deugden.

Deze reactie leverde Hofstede een stroom van kritiek op van de zijde van de remonstranten. Er ontstond een felle schriftelijke polemiek, waaraan uiteindelijk de Staten van Holland een eind maakten.

Al met al kwamen de verlichte theologen meer dan eens in botsing met de synode. In deze conflicten bemiddelden gewoonlijk de Staten. Daarbij werd de hulp van de theologische faculteiten ingeroepen als vertegenwoordigers van de verstandelijke stroming. Op de theologische faculteiten werden de Verlichtingsideeën niet geleerd. De prediking moest binnen de grenzen van de belijdenis blijven. Kwalijk was echter dat de theologische faculteiten in leertuchtzaken gewoonlijk kozen voor een compromis.

2. De bevindelijke predikers van de latere Nadere Reformatie

Dat was bijvoorbeeld het geval bij de zaak tegen de Zwolse predikant Anthony van Os, die in 1755 door de synode werd afgezet. Hij huldigde het remonstrantse standpunt dat God de mens rechtvaardigt in antwoord op diens geloof. De Leidse theologische faculteit probeerde de standpunten te verzoenen. Hiertegen ageerde Alexander Comrie (1706-1774), predikant te Woubrugge. Hij zag in het Leidse voorstel een poging om de leer van de Synode van Dordrecht te verzoenen met de leer van de remonstranten. Samen met zijn collega Nicolaus Holtius uit Koudekerk schreef hij een serie samenspraken, die zij 'Examen van het ontwerp van tolerantie' noemden. In 1759 werden zij door de Staten van Holland gedwongen de afleveringen te staken. Dit conflict maakte duidelijk dat de theologische faculteiten niet meer het vertrouwen van de predikanten van de latere Nadere Reformatie bezaten.

Rechtvaardigmaking en geloof waren immers in het geding. Alexander Comrie stelde dat de rechtvaardigmaking zowel een daad Gods is in de eeuwigheid, als ook een weldaad die de mens in de tijd deelachtig wordt. Dat vindt plaats bij de wedergeboorte. God schenkt dan het geloof als een zogenaamde 'hebbelijkheid'. Daarvan onderscheiden is de werkzaamheid, de 'dadelijkheid' van het geloof. De zekerheid van het geloof rust op Gods beloften. Het geloof kent, beaamt en vertrouwt deze. Gevoelszekerheid is echter niet altijd aanwezig. Deze kan er zijn *in een blijde aan-doeninge die in 't hem oprijst*. De gevoelszekerheid behoort volgens Comrie niet tot het wezen des geloofs, maar tot het 'welwezen'. Wie deze blijdschap op bepaalde tijden niet ervaart, hoeft daarom nog niet te menen dat hij geen geloof kent.

Deze onderscheiding die Comrie aanbracht, kwam voort uit zijn grote kennis van het bevindelijke leven en uit zijn pastoraat. Geen wonder dat zijn boeken en preken graag op gezelschappen van bevindelijken werden besproken.

Natuurlijk werd de hierboven beschreven bevindelijke prediking niet alleen gevonden bij Comrie. Ook de preken van de Middelburgse predikant Bernardus Smijtegelt (1665-1739) werden op gezelschappen graag besproken. Tussen 1720 en 1734 preekte hij 145 maal naar aanleiding van 'het gekrookte riet' (Mattheüs 12 : 20 en 21). Deze verhandelingen over het bevindelijke leven van de ziel werden in 1744, na Smijtegelts dood, gebundeld.

Wilhelmus Schortinghuis (1700-1750) kan in dit overzicht moeilijk gemist worden. In zijn bekende boek *Het innige Christendom, in des selfs allerinnigste en wesentlijkste deelen gestaltelik en bevindelijk voorgesteld in t' zamenspraken* liet hij een viertal, aangeduid als 'geoefende, begenadigde, kleyngeloovige en onbegenadigde', gesprekken houden. Hij keerde zich hierbij tegen uitwendige letterkennis die hij bij veel niet-bevindelijke predikanten aantrof en ging in op de vraag hoe het geloof per-

11. Het Tweede Stadhoudersloze Tijdperk

soonlijk ervaren wordt. *Och, hoe velen denken wel aan des Heilands lijden, die er nooit de kracht van hebben ondervonden! Het zal er toch op aankomen, of men de gemeenschap Zijns lijdens en doods werkelijk en waarlijk tot verzoening bevonden heeft, om in een heilige verwondering erkenenis, aanbidding, liefde en geloofsomhelzing omtrent Hem werkzaam te zijn, Phil. 3:10.* Uitvoerig worden de 'gestalten' van de christen besproken en gesteld tegenover de 'ongestalten' van geestelijke matheid en aanvechting.

Duidelijk liet Schortinghuis uitkomen dat de *dierbare gestalten* Gods genadegaven zijn en dat de mens op grond daarvan niet moet menen *iets te zijn, iets te hebben of zelfs iets te kunnen. Nu leerde ik die dierbare vyf Nieten kennen en practizeren: ik wil niet; ik kan niet; ik weet niet; ik heb niet en ik deug niet.* Bij deze opsomming nam Schortinghuis bij de tweede druk Bijbelse bewijsplaatsen op.

Het innige Christendom wekte de lachlust en vooral de ergernis op van velen die de godsdienst uitsluitend als een bron van zedelijke opvoeding en vernieuwing zagen. Ondanks dat beleefde het boek herdruk op herdruk.

Schortinghuis had zich in *Het innige Christendom* geheel afgewend van de wereld. Dat lag bij Theodorus van der Groe (1705-1784) anders. Zeker was zijn prediking bevindelijk en separerend. Zijn preektoepassing was gericht tot zorgelozen, onbekeerlijken, bekommerden en bekeerden. Zijn geschriften, zoals het *Zielzaligend Ge-loove* en de *Toetssteen der ware en valsche genade* werden op de gezelschappen beschouwd als laatste uitingen van het bevindelijk geloof.

Van der Groe voelde zich echter ook sterk betrokken bij de gebeurtenissen van zijn tijd. Zo mengde hij zich in de strijd rondom de invoering van de psalmberijming van 1773, waarbij hij zonder meer koos voor de psalmen van Datheen. Ook kwam hij in conflict met de al eerder genoemde Petrus Hofstede, die meende dat de plaatselijke overheden bevoegd waren om bindende aanwijzingen te geven ten aanzien van de predikantsberoepingen. Verder wist hij, in de lijn van Van Lodenstein en Koelman, Gods oordelen aan te wijzen in de maatschappelijke en politieke gebeurtenissen. Hij liet er geen twijfel over bestaan of donkere wolken pakten zich samen boven de Republiek.

Antwoorden Basis **Verwerking**

- Willem-Frederik en Johann-Georg.
 - Albertine-Agnes en Henriëtte-Catharina.
 - Neef en nicht.
 - Jan de Oude, Willem-Lodewijk, Ernst-Casimir, Hendrik-Casimir I, Willem-Frederik, Hendrik-Casimir II, Johan Willem Friso.
 - Willem I, Frederik-Hendrik, Willem II, Willem III.
 - Johan Willem Friso is een achterneef van Willem III.
 - Adolf (sneuveld bij Heiligerlee, 1568), Lodewijk en Hendrik (sneuelen op de Mookerheide, 1574).
 - Willem I van Oranje, in 1584 in Delft vermoord.
- Maria-Louise van Hessen-Kassel.
 - Haar man Johan Willem Friso.
 - 1711.
 - De derde bede: Uw wil geschiede.
 - Willem Karel Hendrik Friso (stadhouder Willem IV).
- De rijke vader wordt steeds rijker; de arme man werkt in plaats van de zoon en verdient wat geld, de rest gaat naar de heer.
 - Een nachtwaker loopt 's nachts langs de straat en roept hoe laat het is.
 - 800 gulden. (Leg hier het guldensymbool, de 'f' uit. Betekent eigenlijk 'florijn').

11. Het Tweede Stadhoudersloze Tijdperk

- d. Eigen antwoord.
- 4. a. De bokkenrijders leefden in ~~17e~~ / 18^e eeuw.
b. De bokkenrijders leefden in *Limburg* / ~~Brabant~~.
c. De bokkenrijders verplaatsten zich *te voet* / ~~te paard~~ / ~~op een bok~~.
d. De bokkenrijders waren *dieven* / *plunderaars* / *brandstichters* / ~~smokkelaars~~.
e. De bokkenrijders waren *arme* / ~~rijke~~-mensen.
- 5. Leiden - botanie (plantkunde) - hortus botanicus (kruidentuin) – medicijnen – Latijn - gasthuis (ziekenhuis) – leermeester.
- 6. a. Willem V.
b. Willem IV.
c. 1. Hij was de eerste stadhouder over de hele Republiek.
2. Daarnaast was hij ook erfstadhouder.
d. Ja. Koningen en koninginnen volgen elkaar automatisch op.
e. Eigen antwoord.
- 7. a. Dominee Bernardus Smijtegelt.
b. Hij was een rechtzinnig predikant, die leefde tussen 1600-1800.
c. Het zijn boeken met preken.
d. Den Haag en Middelburg.
e. Des Christens eenige troost in leven en sterven of verklaringe over den Heidelbergschen Catechismus.
f. Mensen in de kerk schreven de preek mee en werkten hun aantekeningen thuis uit. Maria Boter is de bekendste die dat deed.
g. De dominee schrijft zelf een preek. Of de preek wordt opgenomen, en daarna opgeschreven vanaf de opname.
h. Eigen antwoord.
i. Eigen antwoord.

Extra

- 1. a. De Spaanse Successieoorlog.
b. Nee, hij verdrong in 1711.
c. Over de erfenis en opvolging (= successie) van de overleden koning van Spanje.
d. Keizer van Oostenrijk.
- 2. a. Koningin Anne Stuart, zus van Mary Stuart II.
b. De opname is te vinden op <https://www.youtube.com/watch?v=LB-xV6d4jJA> (tot 3.36).
Koor - Solisten (solo-zangers) - Orkest (strijkers en hobo's) – Orkest (koperblazers: 2 trompetten) - Slagwerk (pauken).
c. Er wordt licht gespeeld, de muziek loopt 'lekker' door, het tempo ligt hoog.
d. 'Utrecht. Wij loven U, o God.' Het is een Latijnse titel.
e. Soli Deo Gloria. Händel wil daarmee aangeven dat hij God wil eren / danken voor het mogen / kunnen componeren van deze compositie.
- 3. a. Piraten = zeeroverij. Zij plunderden schepen met kostbaarheden om er zelf beter van te worden.
Kapers roofden in dienst van hun land, zoals Piet Hein (17e eeuw) die het zilver van de Spaanse vloot roofde.
b. Ja, vooral in de buurt van Afrika en Azië; in ruil voor veel losgeld (bedrag om bemanning vrij te krijgen) worden de gegijzelden van het schip losgelaten.
c. Een kaper krijgt zijn aanstelling van de overheid. In oorlogstijd kan kaperij dus nog steeds voorkomen.
d. Eigen antwoord.
- 4. a. Achttiende eeuw.

11. Het Tweede Stadhoudersloze Tijdperk

- b. In de achttiende eeuw was er minder rijkdom dan in de zeventiende eeuw, de Gouden eeuw.
 - c. Boerhaave (1668-1738) en Smijtegelt (1665-1739). Zij zijn bijna in hetzelfde jaar geboren en gestorven. Waarschijnlijk hebben ze elkaar niet ontmoet. Smijtegelt kwam Middelburg niet uit, en Boerhaave kwam Leiden niet uit. Van Boerhaave is ook bekend dat hij nooit reisde – behalve één keer naar Harderwijk.
 - d. Er stond alleen maar 'Europa' op – en toch kwam de brief aan in Leiden, bij Boerhaave, omdat hij zo bekend was.
 - e. Of je koorts hebt.
 - f. De digitale thermometer is later uitgevonden.
 - g. Lichaamstemperatuur boven 38 graden.
 - h. Aan huid en voorhoofd voelen, letten op bepaalde signalen, bijv. rode wangen.
- 5.
- a. Willem IV en Anna van Hannover.
 - b. Willem IV was stadhouder van Groningen en Friesland. Hij werd nu stadhouder van de hele Republiek.
 - c. Ze was gehecht aan Leeuwarden (herinneringen aan haar man). Ze kreeg geen nieuwe functie in 1747. Voor haar werk hoefde ze dus ook niet te verhuizen.
 - d. Minder gasten, hotels lopen terug, minder diplomaten, winkels draaien slechter, enzovoorts. Laat kinderen zelf nog meer bedenken.
 - e. Vier jaar: 1747-1751. (Willem IV – vier jaar – veertig jaar oud geworden).
 - f. Willem III, van 1672-1702. (NB: Willem III is niet de vader van Willem IV, maar zijn oud-oom – zie stamboom).
- 7.
- a. Willem Karel Hendrik Friso: stadhouder Willem IV.
 - b. Anna van Hannover.
 - c. Er is een prins geboren: Willem V Batavus.
 - d. Batavus; een herinnering aan de Bataven.